

DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-1-2>
УДК 355.01

Володимир Волковський

Роман Самчук

Чи можлива «філософія після Бучі»: внесок війни в філософію

У статті аналізується проблема сучасного стану філософії в умовах російської агресії проти України. Стверджується, що перед сучасними філософами постає питання: «Як можлива філософія після Бучі?». Стверджується, що, з одного боку, ця постановка питання та ситуація багато в чому подібна до аналогічних дискурсів «філософія після Аушвіца» і «філософія після ГУЛАГу», а з іншого, засвідчує низку світоглядних та моральних вад сучасного суспільства та політики, які зробили можливим появу цього питання. Ще одним наслідком є не вивчення уроків історії, що зумовлює появу та зрощення новітніх тоталітарних лідерів, які задля досягнення своїх цілей готові розпочинати війни, які в перспективі загрожують розростися до рівня нової Світової війни або ж до застосування ядерних арсеналів. Таким чином, є підстави констатувати нездатність протистояти авторитаризму та тоталітаризму не лише міжнародним організаціям як ООН, Червоний Хрест, а й недовір'я тих світоглядних засад та ціннісних позицій на яких ґрунтується їхня діяльність.

Окрема увага акцентується на теологічних аспектах даної проблеми, особливостях її постановки та вирішення сучасними теологами. Автори аналізують критику з боку українських інтелектуалів-філософів упереджень західного філософського істеблішменту, торкаються доктрини «руського мира» як громадянської релігії з відповідними догматами, нарешті, пропонують деякі філософські висновки, які формулюють, на думку авторів, якщо не нові імперативи, як вони децю претензійно називають, то принаймні нові вагомні акценти, які привносить Україна в світову філософську царину. Таким

© Володимир Волковський, Роман Самчук, 2023

чином, перед українськими науковцями соціогуманітарного профілю стоїть надважливе завдання, не просто відобразити чи осмислити дійсність буття «під бомбами», а сформулювати нові імперативи, які можуть стати засадничим для нової поствоєнної філософії, політики та культури.

Ключові слова: філософія, теологія, «громадянська релігія», цінності, міфологізована культура, месіанство, неофашизм, нігілізм, «руський мир», геноцид.

Вступ. Війна на полях філософії

Війна стала несподіванкою, шоком. Навіть українці, які з 2014 року кричали про погрози, агресію, насильство, убивства та маніпуляції, якими була російська агресія проти України, не вірили – до кінця, з усією ясністю та чіткістю – що у здоровому глузді можна почати повномасштабну війну в центрі Європи, із застосуванням усіх можливих видів зброї, в т.ч. заборонених фосфорних та вакуумних боеприпасів, бомбардувати килимовими бомбардуваннями цілі міста, торгові центри, школи, підривати ГЕС. Вбивати і гвалтувати дітей і жінок. Сотні тисяч убитих і поранених, понад 10 мільйонів біженців, понад 2 тисячі кілометрів військового фронту. Прямо казати про необхідність знищення цілої нації [Петренко 2022]. Нарешті, розбомбити музей Сковороди, щодо якого вся російська історико-філософська традиція намагалася довести, що він ледве не родоначальник російської філософії, – і це за умови, що сам музей був розташований досить віддалено від будь-якої передбачуваної військової цілі.

Раціональний розум, обчислюючий розум (якщо вживати образ Бубера), який обчислює наслідки і сценарії розвитку подій, казав, що це – абсолютний нонсенс, те, чого не може трапитися, те, чого не можна помислити. Будь-яка можлива раціональність – хоч прагматична, хоч комунікативна – свідчила про те, що це нераціонально, хоч із точки зору збільшення впливу Росії, хоч із точки зору захисту її інтересів. Найбільша з 1945 року війна в Європі. Найбільша концентрація військ на одній території за всю модерну епоху війн. Нарешті, неспровокована атака ядерної держави, члена РБ ООН з правом вето, на без'ядерну країну, яка до того ж віддала ядерну зброю добровільно, заради миру і розрядки, а сам агресор був гарантом безпеки цієї країни.

Немислиме – ось перша категорія, яка спадає на думку з приводу цієї війни. У багатьох сенсах:

- 1) немислиме як те, що не повинно і не могло б трапитися «ніколи знову», після 1945 року, після Голокосту і в тій же самій Європі, на «Кривавих землях»;
- 2) немислиме як злочини і жахи, які перевершують будь-яке можливе мислення й уяву;
- 3) немислиме як те, чого не можна знати, зрозуміти, прийняти ані причин, ані мети, у всіх можливих каузальностях, де не можна помисли-

ти ані *causam*, ані *τελος*, ані необхідності, ані прекрасного, а єдине, що спадає на думку, – лежить за межами людяності, етики, розуміння.

Саме тому філософське осмислення, раціоналізація перебігу подій виявилось складним завданням для популярної сучасної філософської думки. Багато інтелектуалів – чи то Пітерсон, Чомські, Габермас [Habermas 2022], Бадью та ін. – і публічних діячів, починаючи від папи Франциска і закінчуючи Ілоном Маском, кинулися шукати якийсь сенс, причину і мету, намагаючись звести ситуацію до чогось «що вже було», звичайного, мислимого, типового. Треба було знайти об'єктивну і раціональну причину того, що відбувається. Треба було показати, що хтось – НАТО, що «гавкає біля воріт Росії» [Sprado 2022], або українські фашисти в союзі з євреями, масонами і марсіанами (це все зі словника вельми популярних у російському суспільстві конспірологічних теорій) – спровокували «найлюдяніший народ на планеті» імені Достоєвського вбивати, гвалтувати й творити інші звірства. Потрібно було винайти російські «об'єктивні потреби та інтереси». Бо треба було рятувати смисл, порядок, розум і зрозумілість картини світу після Голокосту та В'єтнаму, що норочить знайти компроміс десь посередині та має ідіосинкразію щодо однозначних сильних крайнощів. Світ після Ялти і Потсдама, який спирається на легітимність міжнародних інституцій і правила гри, де завжди є межа. У цьому світі можна прорахувати й домовитися, «подивитися в очі і побачити душу». І як наслідок, виявилось, що толерантність стала відмовою від об'єктивності, а плюралізм – від істини.

Проблема була в тому, щоб назвати їх так, щоб західну людину не знудило від того, що і як буде сказано. Але дійсність постійно не вписувалася в концептуальні рамки інтелектуалів. Україна не впала в перші три дні, і тим самим поховала всю «експертну авторитетність світу розрахунку». «Об'єктивність і складність мислення» постійно ставились перед викликом нових жахів, що ставалися у нових іменах і місцях: Буча, Ірпінь, Макарів, Ягідне, Маріуполь, Северодонецьк, Кременчук, Київ, Вінниця, Ізюм, Херсон... Список імен зростає, і в сучасній військовій поезії формулюється питання: «чи є дно у цього пекла?».

Проте, спроби «раціоналізувати» і «пояснити» продовжуються, інколи народжуючи курйози на кшталт ескапад Ілона Маска [BBC 2022]. У цьому – фундаментальна потреба людського буття, яке не може існувати в безодні дикого абсурду, страшною ненависті, тотальної незахищеності, яке навіть у безодні хаосу намагається побудувати якийсь космос.

Огляд можливості такого осмислення і є **предметом** і **метою** цієї статті. В інтелектуальних дискусіях з'явилися полемічні відповіді українських філософів – європейським. «На засіданні Міжнародного комітету Освенцима у вересні цього року доповідачі проводили паралелі між

Шоа і нинішнім геноцидом в Україні» [Rozov 2022]. В українському інтелектуальному просторі розгорнулася дискусія навколо питання: «Чи можливий, чи потрібен дискурс «філософії після Бучі», і якщо потрібен і можливий, то як він можливий, які його характеристики?». У цій статті ми спробуємо зробити огляд цих дискусій і сформулювати певні ідеї та положення такого дискурсу.

Таке завдання потребує декількох методологічних зауважень. По-перше, сама ідея такого дискурсу розташовується в тренді таких дискурсів (або спроб) як «філософія після Аушвіца» та «філософія після ГУЛАГу». Відповідно, дискусія в межах цих традицій для нас буде важливою. По-друге, сам матеріал дослідження – це здебільшого публіцистичні тексти, написані в жанрах публічної аналітики, постів у соцмережах і блогах. Це не дивно – рефлексія стосується буквально процесу, який триває у нас на очах, і академічний дискурс традиційно запізнюється з її осмисленням. Понад те, ця тема і дискусія здебільшого розвивається в більш мобільних сферах медіа та аналітики (досить узяти, наприклад, статтю самого ж Габермаса). Не буде секретом і те, що ця тема є надто екзистенційно близькою, і тому наша мова іноді стає есеїстичною.

Зрештою, у межах статті неможливо охопити всі гіпотетично можливі тексти, тож постараємося принаймні охопити всю логічну перспективу ідей. Наприклад, у виокремленні основних екзистенціалів чи положень нової філософії, ми спиралися на власний постійний моніторинг українського інформаційного простору, виокремлюючи, які саме відчуття, думки, екзистенціальні переживання озвучували люди в соцмережах (наприклад, страх, жах, безвихідь, абсурд, злість, завзятість, затятість, реальність, відчуття свого і чужого, переосмислення світу тощо). Такий спонтанний контент-аналіз дає нам достатньо матеріалу для узагальнення, принаймні якісного, якщо не кількісного.

Отже, **структура цієї статті** буде поділена на три смислові виміри, що йдуть дещо паралельно одне одному. **Спочатку** ми торкнемося критичного переосмислення і навіть переоцінки авторитету західних провідних філософів (насамперед Габермаса, але також загального провалу західної гуманітаристики) з боку українських академічних філософів. **Другий розділ** розташовує дискурс «філософії після Бучі» в контексті аналізу стану подібних дискурсів «філософія після Голокосту» та «філософія після ГУЛАГу», які генетично є попередниками нового дискурсу «після». **Третій розділ** стосується дискусії про засади взагалі будь-якого нового «після» у філософії та ставить запитання: «чи є новий екзистенційний та інтелектуальний стан справді новим, чи це всього лише нова особлива варіація вічної філософської проблеми?». Зважаючи на це, у третьому параграфі ми слідуємо логіці самого матеріалу досліджень, у якому дискусія про «вічність питання» пов'язана з питанням переоцін-

ки цінностей, насамперед розвінчанням культу Росії, російської культури та впливу ідеологічної доктрини «русского мира» на гуманітарні науки. У рамках цього третього розділу присвячено темі аналізу доктрини «русского мира» як громадянської релігії, її догматів і способів впливу на імпліцитні та неусвідомлені габітуси західної гуманітаристики. Нарешті у висновках ми знову повертаємося до теми філософії та формулюємо деякі основні ідеї, як ситуація впливає на філософське мислення.

Полемічні виступи українських філософів: провал західної гуманітаристики

Першою реакцією української академічної спільноти було звернення до світової філософської спільноти із закликом засудити російську агресію та протидіяти їй легітимації на академічних рівнях і форумах. Водночас розпочалася критична переоцінка реакції окремих досить авторитетних західних філософів: Габермаса, Бадью, Чомського, загалом західної русистики та славистики. Спільною засадою було звинувачення в латентному колоніалізмі, інтелектуальній сліпоті, заклику до брудного компромісу з відвертим насильством, де апеляції до комунікативного підходу чи постмодерності по суті виявилися виправданням геноциду та бажанням «не побачити» геноцид заради збереження колишньої комфортної ситуації спільного бізнесу.

Директор Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, член-кореспондент НАН України Анатолій Єрмоленко, першодослідник напряму комунікативної практичної філософії в пізньому СРСР і головний його перекладач українською та російською мовами – опублікував у *Frankfurter Allgemeine Zeitung* «Спротив замість перемовин: питання до Юргена Габермаса»¹. А. М. Єрмоленко один із перших приніс у радянську атмосферу ідеології марксизму-ленінізму дух Габермаса, який «здійснив в ній одну з тих «маленьких революцій», які насправді змінили все». Він відзначає, що «Габермасова трансформація соціальної філософії на основі теорії комунікативної дії, його етичного дискурсу та політичні дослідження... комунікативна філософія з Німеччини була для нас свіжим повітрям. Ідеї нескінченного горизонту комунікації, перемоги кращого аргументу, а не грубої сили, та погляд на комунікацію як основу для етики, було тим, що давало нам чимало нових і потрібних відповідей на складні запитання». Тут особлива сила протесту, з яким український філософ протиставляється німецькому, учень – учителю. Він запитує: «чи ти можеш вести діалог із тими, хто заперечує самі цінності

¹ Український переклад є за посиланням: <https://filosof.com.ua/tpost/dxm3d5j991-sprotiv-zamst-peremovin>

свободи та діалогу? Чи ти можеш комунікувати з тими, хто хоче тебе знищити? ...чи ти можеш говорити з тими, хто тебе вже зараз вбиває та знищує?.. Складно вести діалог, тим більше аргументативний дискурс, коли в тебе стріляють. ...». Єрмоленко відсилає до нового категоричного імперативу Адорно, до дискурсу «філософії після Аушвіца»: «існують моменти, коли нескінченний горизонт комунікації має свої межі: ти не можеш говорити із вбивцею і гвалтівником, ти маєш чинити йому спротив. Ти не можеш чекати, до яких дій він вдаватиметься, – ти маєш ці дії припинити та унеможливити їх у майбутньому. *«Аушвіц не повинен повторитись»* – так сформулював новий категоричний імператив Теодор Адорно. **«Буча не повинна повторитись!»** – так його формулюємо ми, українці» [Єрмоленко 2022b].

Інший український філософ Євген Бистрицький теж зауважує Габермасу: нинішня, необґрунтована жодними раціональними аргументами війна від початку виходить із заперечення самої можливості порозуміння. В основі цієї війни – не моральні чи політичні розбіжності, між якими можливе порозуміння, а екзистенційний конфлікт, у якому Росія екзистенційно заперечує Україну як саму сутність і можливість існування. «Комунікативна філософія досягла межі своєї пояснювальної сили разом із пропозиціями Габермаса». «Принципова установка європейського мислення після Другої світової на досягнення «вічного миру», взаєморозуміння людей, спільнот і культур» в умовах божевільної агресії та екзистенційної загрози зазнала краху. Як наслідок, іронізує Євген Бистрицький, з таким підходом – орієнтацією на «чи розгнівається містер Путін і чи застосує бомбу?» – зрештою, «всі екзистенційні питання буття, буття якщо не людства, то України, вирішуватиме одна людина-диктатор» [Бистрицький 2022].

Андрій Дахній, приєднуючись до критики підходів критичної теорії Франкфуртської школи та колективного листа німецьких філософів, додає молоде покоління на чолі з Ріхардом Давідом Прехтом, і вказує на парадокс: *нерозуміюча установка на розуміння*. Ті, хто претендували зрозуміти Путіна і Росію, насправді нічого не розуміли [ZAXID.NET 2022]. Вони не розуміли, що логіка нескінченного горизонту комунікації там не працює. Більш прийнятним для Дахнія є поняття граничної екзистенційної ситуації, екзистенціалу страху, стояння на межі буття і небуття, що породжує самосвідомість і кристалізує сутність та ідентичність. Дахній також підходить до постановки складного завдання *філософії*: з одного боку, зрозуміти генеалогію сучасної російської ідеології або російської громадянської релігії, з іншого боку, збагнути, що не так із сучасною русистикою, з розумінням Росії як культурного й політичного феномена на Заході, і, кажучи ширше, що сталося із західною гуманітаристикою. Як цитата Томаса Манна «Ist nicht der Russe der menschlichste

Mensch?»), захоплення російською культурою у вустах папи Франциска збігається з кривавою гекатомбою – і Буча тут лише продовження ГУЛАГу, Голодомору, та зовсім невідомих західній аудиторії масакр та назв, як-от Батурина, Биківня, Кодня?

Втім, поступово відбувається критична переоцінка і на Заході. Початок 2023 року був пов'язаний із низкою статей, які ставили під сумнів латентні колоніальні й навіть расистські та сексистські патерни [Batuman 2023], що лежать в основі «великої російської культури» [Terekhova 2022]. Саме дискурс постколоніальних студій [Рябчук 2021], дослідження посттоталітарного суспільства [Український інститут 2022] і геноцидів стає основним дисциплінарним простором переоцінки. Дедалі частіше виходять книги, пов'язані з рефлексіями [Забужко 2022] щодо російської агресії [Padevët, & Mokryk 2023], починаючи від досвіду російських концтаборів [Асеев 2018; Асеев 2022], завершуючи загальними історіями [Plokhy 2023]. Поступово починають виходити книги українських філософів на Заході, про реальність філософа «під бомбами» [Sigov 2023a; Sigov 2023b; Sigov 2023c;].

У зв'язку з цим, наступний розділ присвячено темі «філософії після ГУЛАГу», яка в свою чергу походить із «філософії після Аушвіца». Провал проекту «філософії після ГУЛАГу» (і недореалізація іншого проекту «філософії після Голодомору», котрий не встиг розвернутися перед реальністю геноцидальної війни [Snyder 2022]) – проливає світло на інтелектуальні та світоглядні метаморфози пострадянської свідомості.

Не знаючи «перед», але будучи «після»: ситуація філософії на пострадянському просторі

«Мы живём, под собою не чуя страны,
Наши речи за десять шагов не слышны,
Только слышно кремлёвского горца –
Душегубца и мужикоборца»¹.

Цей вірш Осипа Мандельштама (за який він був розстріляний у ГУЛАГу), написаний у рік Голодомору, ідеально символізує ситуацію буття філософії в сучасній РФ. Діана Ардамацька, дослідниця традиції російського осмислення ГУЛАГу, аналізує поняття «філософії після ГУЛАГа» [Ардамацкая 2013]. Вона, спираючись на традицію дослідження в російській гуманітаристиці, підсумовує: «Абсурд нашої філософської ситуації в тому, «що ми навіть півкроку не зробили, аби спробувати говорити

¹ Повну версію цього вірша можна знайти в російськомовній Вікіпедії за його назвою.

про цей досвід [досвід тоталітарного минулого та його жертвах], але ж він у нас був свій, він відрізнявся від європейського – досвід абсолютно-го жаху, абсолютно-го зла, з яким якось потрібно працювати...», «...у нас радше параліч і анестезія замість рефлексії». Тоді як трагедія Голокосту і нацистської Катастрофи стала предметом осмислення величезної філософської традиції «філософії (і теології) після Аушвіца», включно з такими авторами, як Е. Левінас, К. Ясперс, Г. Арендт, Т. Адорно [Адорно 2019], Ж. Дерріда, Д. Агамбен, «про Аушвіц ми знаємо майже все, про Колиму ми не знаємо нічого» [Ардамацкая 2013: 257]. Про Голодомор Захід знає ще менше, ніж про Колиму.

Вона намагається відповісти на питання, чому так сталося, і наводить причини, які виділила В. Суховата [Суховатая 2012]: «1) фізичне знищення, зникнення тих, хто міг би створити подібний напрям у радянській думці; 2) радянські військовополонені, які вижили в таборах, замість того, щоб набути статусу героїв, стали зрадниками батьківщини, і знову ж таки, були фізично знищені; 3) радянська повоєнна культура була позбавлена відчуття провини і сорому за бездіяльність перед лицем нацизму» [Ардамацкая 2013: 257]. Авторку це не задовольняє, оскільки існує величезна кількість «свідчень і роздумів про радянські концентраційні табори», а «свідчення саме по собі є найважливішим складником рефлексії катастрофічного досвіду, що чинить опір історичній амнезії» [Ардамацкая 2013: 257], а «документалізм, що не пройшов художнього переплавлення, звернення до досвіду пересічної жертви терору – і є найадекватніший спосіб боротьби із забуттям і з ідеологічним спотворенням» [Ардамацкая 2013: 258]. Основна причина такого дисбалансу рефлексії про Голокост і про ГУЛАГ, вважає авторка, «в існуванні канонічного сприйняття радянської історії ХХ століття, кульмінаційним моментом якої для радянської людини стала Велика Вітчизняна Війна (а не Освенцім і ГУЛАГ), але не як катастрофа, а як тріумф. Замість категорій «катастрофи», «провини» і «жертви» смислове поле зайняли поняття «перемоги», «героїзму», «мужності». Водночас стосовно непристойного, табірною боку радянської історії навіть у наші дні присутнє живе травматичне відчуття його підсвідомого тиску на сучасну людину, і цей тиск сприймається як щось ганебне, рабське, те, що необхідно викоринити, «витиснути з себе по краплині», аби стати вільною людиною...» [Ардамацкая 2013: 258]. Понад те, саме дослідження політичних репресій сприймається в Росії «як знаряддя критики всієї радянської політичної системи, як вульгарне західництво, спекуляція на стражданнях свого народу» [Ардамацкая 2022: 259].

Зв'язок, який проводить Д. Ардамацька між ідеологічною рамкою сучасної Росії та відсутністю інституціоналізації дискурсу «філософії після ГУЛАГа» (попри спроби «етики після ГУЛАГа» (А. Синявський [Си-

нявський 2003], А. Солженіцин, Е. Гінзбург, В. Шаламов, В. Гроссман, В. Єрофєєв, Г. Померанц [Померанц б. д.], Е. Глінка, Л. Разгон, Р. Медведєв, М. Ямпольський [Ямпольский б. д.], та ін.)¹ – зараз став особливо очевидним. Природно, що сталінопоклонницький режим знищує центр пам'яті жертв тоталітарного режиму «Меморіал», а саме поняття «Голодомора» трактує як русофобію.

Викриваючи ідеологічну спробу Солженіцина² описати табірні страждання як якусь збочену форму великої місії та месіанства російського народу, Ардамацька каже: «Якщо Захід після Освенцима – це крах ідей Просвітництва, то Росія після ГУЛАГу – це крах ідеї месіанства російського народу». Проявилась «неможливість телеологічного виправдання історії, а також будь-якої спроби месіанського її тлумачення, і лише повна історична амнезія може створити умови для появи подібних теорій». Ось «іманентна філософська причина» «німоти» російської філософії «після ГУЛАГа»: мова моральної, релігійної, патріотичної думки виявилася недоречною, а іншу мову тільки треба було намацати» [Ардамацькая 2013: 259].

При цьому сама Ардамацька намагається накреслити певні абриси можливого філософського осмислення трагедії. Вона протиставляє «документалізм» В. Шаламова «учительству» («категоричному моральному судженню») Солженіцина, авторка приходиться до висновку, що «заперечення учительства для російської філософії обертається її запереченням як такої і переходом від мови філософії до художнього слова, яке, в свою чергу, теж уникає слідування будь-якій традиції і створює свій канон літератури-свідчення. І ці літературні тексти стають висловлю-

¹ Д. Ардамацька згадує: «такі тексти як ««Проклятый орден» В. Шаламова, Солженицын и блатные» М. Рикліна, «Последствия Освенцима: свобода как сопротивление. Примы Леви и Варлам Шаламов о свободе в условиях расчеловечивания» С. Соловйова, «Варлам Шаламов и Роббер Антельм: на скрещенье гуманизма» В. Фокина, «Варлам Шаламов і шляхи радянського екзистенціалізму» Р. Джогалова, «Слід. Документ. Протез. «Колимські оповідання» Варлама Шаламова» Л. Юргенсон, а також статті О. Волкової, О. Михайлик, Л. Черв'якової, В. Єсипова, Ф. Апановича. Причому важко не звернути увагу на постійне бажання вписати тексти Шаламова в європейську традицію, простежити його зв'язок із П. Леві, Ж. Амері, Р. Антельмом, екзистенціалізмом, що знову натякає на недостатність мови, на необхідність запозичення вже проговорених у західній традиції істин стосовно подібних текстів.»

² Ардамацька цитує Алена Бадью: «Солженіцин належить до того самого виміру, що й Сталін... І Солженіцин, і Сталін мислять, виходячи з російського націоналізму, яким завжди оволодіває піднесений народницький дух, коли постать Великого Інквізитора, перебуваючи в епіцентрі бурі страждань, являє собою стигмат блага, що перевищує те, на що здатен Захід, який безвільно влаштувався у своєму добробуті та спокої» [Бадью 2005].

ванням незрівнянним за своєю потужністю з філософським текстом» [Ардамацкая 2022: 260].

Однак, тема можливої структури російської «філософії після ГУЛАГа» лежить за межами нашої роботи. Для нашої теми важливо, що тема «філософії після Бучі» пов'язана з проектами «філософії після ГУЛАГа» і «філософії після Голодомора». Дискурс «філософії після Голодомора» виявився менш розвиненим, ніж «філософії після ГУЛАГа». Але тим не менш, тема «(світоглядні, політичні, соціологічні, культурні, психологічні, ментальні) наслідки Голодомору» в українському інтелектуальному просторі – доволі масове явище. Саме вони по суті становлять достатній масив для філософської концептуалізації, що у своєму формальному вимірі (тобто написанні великої монографії) ще чекає на свій час, а в змістовному вимірі може бути сформульована як особливий різновид колективного посттравматичного синдрому (ПТСР), згідно з підходом Джудіт Герман [Herman 1992], Бруно Беттельгайма [Bettelheim 1988], які в українському контексті застосовує Олесь Ісаюк (особливо у статті «Сто літ терору» [Ісаюк 2021b]) та інші автори (зокрема, Ірина Рева) [Рева 2020].

Очевидно, що предметно дискурси «філософії після Голодомора» і «філософії після ГУЛАГа» нерозривно пов'язані. Обидва вони мають за предмет рефлексію над страшною антропологічною Катастрофою, що трапилася у ХХ столітті в Євразії, Необґрунтованість зла, невимовленість страждань і трагедії призводить лише до психологічних проблем на рівні індивіда і до повернення страшного Зла на рівні колективів і націй. Якщо до 2022 року нам би інкримінували надмірну поетичність, заангажованість і порушення етики наукового дискурсу, нині ми просто констатуємо цей факт. Неосмислене, неназване, непокаране Зло має звичай повторюватися. Особливо важливо: не назване на ім'я, не схоплене в понятті, не визначене чітко – як чітко було визначено зло нацизму. Кривава масакра російсько-радянського режиму не була ні осмислена, ні засуджена. Точніше кажучи, недореалізація або нереалізація проєктів «як мислити після Голодомору та ГУЛАГа» і «Як змінилося мислення суспільств після цих катастроф» уможливили катастрофу 2022 року.

Але чи можна говорити про статус «після» чи це все та ж вічна проблема?

«Після» у «Вічному»: доречність «пост-» у філософії і теології

Формула «після» в українському інтелектуальному просторі виникла одразу після того, як світ дізнався про звірства на звільнених територіях. Насамперед, відреагувала богословська спільнота. Саме серед богословів було сформульоване питання «як можна богословствувати після Бучі? якою може бути теологія після Бучі?».

Роман Соловій, директор Східноєвропейського інституту теології, порівняв досвід очевидців Бучі з досвідом «насильства і безодні зла» Елі Візеля, несумісним із «досвідом нормального життя» [Соловій 2022]. Слід формувати контури нової теології після Бучі, яка відповість на запитання людей і людям, які пережили це зло. Завдання такої нової теології: осмислити «досвід безпосереднього зіткнення зі злом», «назвати і визначити зло», «дослідити внутрішню будову та походження», а потім «засудити ідеологію путінського режиму, звідки походить російський штаб войовничого антихристиянства». Мета – «виробити дієвий інструментарій духовного та інтелектуального розпізнавання того різновиду зла, котрим була одержима вся країна» [Віхров 2022]. Ця тема порушувалася і на літніх богословських школах, організованих тим же інститутом, і в богословських дискусіях.

Водночас була озвучена думка, що такої теології не потрібно, а будь-яка «теологія після» [Загребельний 2022] – це просто «надмірний богословський креатив, богословствування заради богословствування, заради власної пихи». Бо «в центрі самого терміну «теологія» знаходиться поняття Бога – Того, Хто Є (а не «стає», «відбувається», «розгортається» тощо), незмінного, того, хто вчора, сьогодні і завтра той самий. Теологія – це передусім сфера незмінних переконань про Творця та Його любов до нас, переконань, об'явлених Ним самим». Тому «християнам треба не «шукати після кожного потрясіння якусь «нову теологію», а «струсити з себе штукарку різноманітних «оновлень» і «осучаснень»». Нічого, власне, нового не сталося: «ми лише маємо нагоду краще пізнати одну з граней реальності, в якій живемо», схильність людини після гріхопадіння до зла. Не «теологія піся, а «старе добре» покаяння і супротив злу, згадування, що людина не може обійтися без Бога.

Але те, що для теолога-політика, а радше політичного активіста з теологічним підґрунтям, легко, то більш проблемно для гуманітаристики та культури¹. Саме до цього приступає також відомий філософ і політолог Андрій Окара, запитуючи: «як можлива російська культура після Бучі?» [Окара 2022]. Ця війна «поставила під питання всю класичну російську культуру як таку: літературу, живопис, музику, кіно, театр, архітектуру, філософію. Усю «руську духовність» і «російську ідею». Ту саму, яку знають і вивчають у всьому світі – на численних університетських кафедрах славістики та русистики. Ту саму, яка про «милюсть к падшим», про «унижених и оскорбленных», про «слезинку ребенка», про «мировую отзывчивость», про «соборність» і «всеединство», про «непротивлення» і «загадочную русскую душу»...».

¹ Деякі теологи і філософи концептуалізують теологію визволення або принаймні намагаються її реанімувати [Гірник 2010; Денисенко 2019].

Питання стоїть так: «чому вся ця тонка, вишукана, багатогранна гуманістична культура, краща частина якої так популярна і шанована в усьому світі, не вберегла Росію від жорстокості, нелюдськості, геноциду? Чому люди, ... які розбирали, як внутрішньо преображаються Наташа Ростова і П'єр Безухов, як навертається до Бога страшний грішник і вбивця Родіон Розкольников,... виявилися здатні вбивати цивільне населення, пускати крилаті ракети по житлових кварталах, бомбити пологові будинки і школи, зносити православні храми?...

І чому ті, хто не на війні, а вдома, чому вони повірили байкам пропаганди про «нацистів» і підтримали вбивство сусідньої країни, в любові до якої всі так довго і наполегливо клялися? А ті, хто наважився на громадянський протест, опинилися в меншості?...

Чому Пушкін, Достоевський, Толстой і далі за списком не стали на заваді варварству і розлюдненню? Чому не запобігли саморуйнуванню Росії та російської людини? Чому апофеозом «руськості» стало не преображення і «вселюдськість», а садизм, брехливе месіанство, упивання злом і духовна смерть - собі й усім іншим?...» [Окара 2022].

Питання «чи можлива російська культура після Бучі?» (аналогічне питанню про німецьку культуру після Аушвіца) перевертається: «як стала можливою Буча після російської культури?». Як можлива поезія, якщо після неї стався Аушвіц? Питання про провал людської культури.

І отже, більш радикальна версія: як стали можливими Буча і Маріуполь у Європі після філософії після Аушвіца? Як сталося так, що європейська культура (і російська) прокліпала, не помітила у своїх клятвах «Ніколи знову», в урочистих маніфестаціях у дні перемоги, повторення. Адже російська пропаганда, власне, прямо заявляла щороку своє гасло, яке протиставлялося і висміювало західне «Ніколи знову»: «Можемо повторити». Ми знову звертаємося до відповіді А. Єрмоленка Габермаса: ««Ніколи знову», – гасло, з яким вся Європа, зокрема Німеччина, осмислювала свою історію після 1945 року, почало поступатись новому російському гаслу «можемо повторити»». Він повторює загальновідоме: «мрія Путіна – повернутися до світу 1945 року». Тому дилема Габермаса, його два види зла суть одним і тим самим злом: «зло нового російського тоталітаризму, нової російської експансії, яка хоче подальшої ескалації і перенесення конфлікту далеко за межі України. Адже вона не приховує, що давно веде війну проти всього Заходу». Війна проти цілого Заходу – це не наслідок «гавкання біля воріт», а навпаки, наслідок «безкарності зла»: «Це зло повернулося саме тому, що ніколи не було по-справжньому засуджене. Саме тому, що ніколи по-справжньому не прогало. На відміну від німецького нацизму та італійського фашизму, російські імперські практики нелюдяної та жорстокої політики, від Івана Грозного до Сталіна, ніколи не були світом покарані. Саме тому сьогодні ми бачимо

відтворення цих практик з новою силою» [Yermolenko 2022b]. Зрештою, «чому в очах західних інтелектуалів російська література має індульгенцію на моральну чистоту й естетичну недоторканність, а імперський дискурс толерують?» [Terekhova 2022].

Відповідь на питання розділяється на дві підвідповіді:

- 1) аналіз доктрини «русского мира» і політики Росії в Україні;
- 2) аналіз особливостей західного сприйняття не тільки Росії, а й цілої Центрально-Східної Європи.

Сучасна російська ідеологія – або доктрина «русского мира», яка містить у собі як парасольковий термін, що охоплює багато ідеологем, гібридних і флюїдних – спирається на те, що ми у своєму дослідженні¹ назвали «громадянською релігією»², що спирається на систему своїх догматів, канонів, на свій сакральний космос (у категоріях П. Бергера), з його сакральним простором (ідеальна територія) і часом (ідеальна історія) (зі словника Б. Андерсона) [Volkovskiy 2022]. Цей сакралізований імажинаріум включає в себе уявні сакральні території (відома сакралізуюча міфологія «російського сакрального Криму» і «матері градів руських») і сакральну історію (хтонічний міф битви між богами і титанами, або між «дідами» і «фашистами», образ битви Мардука і Тіамат).

Докладніша аналітика «русского мира» виходить за межі нашої статті, але можна виокремити наступні «догмати»:

- 1) «тисячолітня» генеалогія російської держави з безперервною і головною тяглістю «від Володимира до Владівіра», що спирається на етатизм, конфесіоналізм і легітимізм (головним суб'єктом політики, історії та її філософії є держава і династія);
- 2) ототожнення «русского» і «российского», в тому значенні, що «русский» у сучасному значенні (як конкретний східнослов'янський народ) охоплює собою все історичне розмаїття Русі, русинів і руського, Сила цих двох «догматів»-ідеологем настільки велика, що вони неусвідомлено виявилися прийнятими майже всіма народами планети. Майже всі мови ототожнюють «Русь» і «Россію», попри історичне розмежування Русі і Московії, проблематичність історії слова «Русь». Як наслідок, українці та білоруси, спадкоємці киево-руської держави, примушуються до підпорядкування Москві «в ім'я Руси».

¹ Дивіться статтю у збірнику матеріалів конференції «Філософські діалоги'2021». Інститут філософії 2021].

² Ми цілком усвідомлюємо, що поняття «громадянської релігії» викликає серйозні дискусії на тему релевантності, але надаємо перевагу саме йому – бо саме воно охоплює сакральний вимір політичного, як такий, що за визначенням долає межі життя і смерті, добра і зла, поєднує раціональне й афективне у своєму *mysterium tremendum & fascinans*.

- 3) месіанізм, згідно з яким Росія має глибинне сотеріо-есхатологічне значення для всесвітньої історії та всього людства, як Катехон¹, що утримує світові сили зла (будь він релігійним (православним², традиціоналістичним), чи секулярним (соціалістичним або консервативним));
- 4) центральне місце культу Великої вітчизняної війни та Дня Перемоги, головним сакральним хронотопом сучасної російської ідентичності, точкою відліку російського ідеологічного імажинаріуму (міфічні «фашисти, антифашисти, бандерівці тощо»;
- 5) бінарна, чорно-біла, гностична, маніхейська картина світу, де твердині світового добра (Росії) протистоїть оточуюче її світове зло (завичай, ворожий Захід), динаміка «спотворення» і «порятунку» світу;
- 6) ділення народів і держав на суб'єкти (сильні, здатні творити великі держави та історію) та об'єкти (лімітрофи, сфера впливу Великих Держав), звідси прагнення вернутися в часи чи то Священного Союзу XIX ст. монархій проти демократій, чи то Ялто-Потсдамської системи (залежно від ідеологічних уподобань), де Росія була важливим суб'єктом впливу, а світ ділився на сфери впливу «регіональних лідерів»-імперій. Звідси імпліцитні ксенофобія, імперіалізм та колоніалізм, схильність до конспірологій та сприйняття дій «слабких» (націй чи людей) як «штучно інспірованих ззовні».

У цій системі догматів доктрини «руського мира» реальні суперечності між Петром I, А. Денікіним, В. Леніним і Й. Сталіним примиряються в сакральньо-діалектичному синтезі – тисячолітній Святій Русі. Ця громадянська релігія [Росса 2022], помножена на агресивне месіанство, імперіалістичний експансіонізм і ксенофобію – стала основою динаміки дегуманізації та війни.

Докладний аналіз особливостей підходу до вивчення Росії як колоніальної імперії виходить за межі нашої статті, але можемо обмежитися твердженням, що Україна – це центральна точка збірки російської колоніальної імперії. Росія заперечує існування українського народу як такого («штучна країна») [Коммерсант 2008]. Її політика, як зазначає російський історик Олексій Міллер, описується принципом: відсутність індивідуальної дискримінації, але заперечення існування колективного суб'єкта, тоді як за іншими народами визнавалося існування окремого колективного суб'єкта (національної меншини з певними права-

¹ див. референтне місце в Біблії: Сол. 2:6-8.

² Навіть такі блискучі дослідники як Бабинський [Бабинський 2022] явно чи неявно проголошують тезу, що російське православ'я стало громадянською релігією. Ми ж слідом з Л. Якубовою, В. Смолієм, В. Яблонським та іншими наполягаємо, що роль РПЦ є суто епізодична і епіфеноменальна.

ми), водночас принцип індивідуальної рівності заперечувався [Миллер 2000: 37-40]. Наявність специфічних ознак колоніальних відносин – реальні відмінності між спільнотами, відношення субординації, ієрархія за колективною ознакою, супрематизм як відношення знецінення, висміювання, меншовартості, «невидимість колонізованого в очах колонізатора» [Фанона 2016] – підтверджує, що екзистенціальна та політична ситуація України – саме колоніальна¹.

Цікавіше, що подібна оптика сприймається частиною західного суспільства, в т.ч. академічного, коли воно засвоює некритично російські наративи, особливо, що стосується перших «догматів». Як наслідок, ціла Центральна Європа, між Лабою і Доном, виявляється «невидимою», як в академічному, так і в політичному вимірі. Вона сприймається як безсуб'єктний, об'єктивований простір протистояння між «справжніми центрами сили», насамперед, «Заходом і Сходом», але також Берліном і Москвою, НАТО і РФ, тощо. Коли ставиться вимога відсунути кордони НАТО до кордонів 1997 року, коли Росія заявляє про порушення уявних домовленостей 1991 року, суб'єктна воля і буття народів Центральної Європи нікого не цікавить. Байдуже, Прага, Варшава, Київ чи Крим – усе це лише об'єкти змагання, а не суб'єкти політики, історії та мислення.

Після 1945, а особливо в епоху «кінця історії» ми, європейці, виробили цілу систему уявлень про (не)належне, що спиралася на підхід загальнолюдських прав і свобод, світ, у якому неприйнятні гомофобія і расизм, колоніалізм і нацизм, вітаються інакшість і різноманітність. Але виявилось, що є виняток, де заради «business as usual» можна не помічати всі ці жахливі речі – Росія і все, що з нею пов'язано. Можна толерувати дискурс «сфер впливу» у стилі поділу Африки XIX століття, можна не застуджувати тоталітарний режим чи геноцидальну політику щодо цілих народів.

Майкл Мардер, професор філософії в Університеті Країни Басків, у статті з українським експертом Антоном Тарасюком називають геноцидальну логіку російської політики логікою «розбитого чайника» [Тарасюк, Мардер, 2022]. Російська «денацифікація», як кажуть самі російські експерти, означає знищення окремої української ідентичності, повна її асиміляція російською, при цьому під загрозою постійного військового терору та масових розстрілів. «Денацифікація неминуче буде і деукраїнізацією – відмовою від розпочатого ще радянською владою масштабного штучного роздмухування етнічного компонента самоідентифікації

¹ Див. книги М. Рябчука [Рябчук 2011], а також численні його публікації у відкритому доступі в інтернеті, видання Е. Томпсон [Thompson 2000]. Окрім цього, докладніша аргументація цієї тези готується до публікації в статті В.Волковського в чеському журналі «Oriens Aliter».

населення територій історичних Малоросії та Новоросії»¹. Подібні ж інтонації лунають у публічних виступах А. Дугіна, С. Проханова, патр. Кирила та інших: Україну потрібно знищити як сутність, інакшу і відмінну від Росії, існування України допустиме лише як існування «Малоросії та Новоросії», як провінційного різновиду російського народу, позбавленого будь-яких амбіцій на суверенність і самостійність.

Однак, попри все, досі цілком реально почути в західній спільноті фрази в стилі «треба зрозуміти Росію», «Росія просто відчула себе загроженою», «Росія і НАТО (варіант – американський та російський імперіалізм) воюють один з одним» [Taylor 2022], а «особлива увага до України» заздалеку не проявляє расизму [Ukraine 2022]. Начебто війна йде не на території суверенної держави, а на острові Ратманова між Чукоткою та Аляскою! Україну перед 2014 навіть не збирався ніхто приймати в НАТО. Хай же Росія воює на Алеутських островах, якщо вона так хоче воювати з НАТО?!

Дикість цієї риторики чудово ілюструється перекладом ситуації «Росія – Україна» в ситуацію «насильник – жінка». Суб'єктність передбачає право і здатність бути основою власного життя – бажання, думок, ідей, почуттів, інтересів, цінностей і дій. Це передбачає, що оптика суб'єкта береться до уваги в процесі дискусії, за формулою: «Ніщо про нас без нас». Але чому інтелектуали, журналісти навіть ліберальних видань цілком собі дозволяють говорити про Україну як про об'єкт?

Ситуація з Україною спонукає до дискусії про зміст світової громадянської релігії. Виявляється, що регіон Центральної Європи постає як *double blind spot* на карті європейського мислення та самосвідомості, але ще більше – на мапі глобального імажинаріуму. Якщо колишні великі імперії, глобальна Північ, традиційно «не бачать» регіон своїх колишніх *Urkolonien*, описують його як предмет протистояння, експансії, домінування, розподілу та життєвого простору, то глобальний Південь – також не бачить цей регіон, який для нього «такі ж білі колонізатори». Південь співчуває Росії, яка воює проти традиційного колонізатора Півдня, але не помічає, що Росія воює не з імперіями Заходу, а за повернення собі своїх колоній. В кращому випадку, вони говорять про «боротьбу двох імперій», але не помічають, що воля і доля націй колишніх колоній – одно-

¹ Тимофій Сергійцев, автор цього висловлювання, російський політтехнолог, автор багатьох книжок про Росію та європейську цивілізацію, разом із Сергієм Кириєнком вважається найвідомішим кремлівським послідовником Петра Щедровицького та ідеологами «руського мира». Депутат бундестагу від Християнсько-демократичного союзу (ХДС) Томас Гайльман (Thomas Neilmann) заявив, що стаття Сергійцева є порушенням Конвенції про запобігання геноциду і покарання за нього [Сергійцев 2022; Венявкин 2022; Meduza 2022; Редакція 2022].

значно під загрозою з боку російської колоніальної агресії, тоді як їхнє виживання та інтерес реально пов'язаний з перемогою Заходу?

Це і є новизна: 1) як Європа після Голокосту проспала новий геноцид (учинений не в процесі розпаду старої держави, як на Балканах, а регулярною армією цілком стабільної держави з правом вето в ООН і ядерною зброєю? Never again провалилося, бо на самому початку знехтували і вирішили не бачити ГУЛАГ і Голодомор? 2) Як після краху колоніальних імперій і західні інтелектуали, і самі народи Півдня, підтримують (вербально чи фактично) колоніальні амбіції білої імперії? Усе це поєднується з нерозумінням доктрини «русского мира».

Замість висновків: реальність істини і філософії

Повернімося ж до філософії.

«Першим був шок», коли «раціональність світу була підірвана», будь-яка раціоналізація того, що відбувається, здавалася злою іронією сатани, пише український доцент філософії Павло Кретов [Кретов 2022]. У це не вірилося – насамперед тому, що будь-яка раціональна аргументація показувала, що Росії не вигідно, а навіть шкідливо нападати. Починаючи з 2014 року, соціальні процеси показували, що Росія може за допомогою своєї «soft power» привести до влади в Україні більш проросійські сили і тим самим забезпечити свої цілі. «Абсурдність і недоречність, кричуща нерозумність війни зламала граціозні й тендітні концепції сталого розвитку та примату ліберальних цінностей Заходу над печерним правом насильства».

Відчуття безуму, божевільності, абсолютної незахищеності, вразливості, крихкості всього світу, на який згори падають далекобійні ракети – прекрасним символом цього став маріупольський драмтеатр із написом «Дети». Людина не просто смертна, але знезацька смертна (словами Воланда з «Мастера и Маргариты»). Крихкість людського буття, його конкретна тілесність, смертність і вразливість поєднуються з крахом будь-якої передбачуваності, прогнозованості майбутнього. Буття ніби стислося в сингулярність моменту «тут і тепер». Неможливо передбачити, що буде далі, неможливо захистити свій Lebenswelt від катастрофічного раптового знищення. Раціональність, як передбачуваність, обумовленість і прогнозованість буття, знищена під прицілом ракет.

Український філософ Володимир Єрмоленко дуже влучно сформулював: війна змінила уявлення про те, що є реальним, а що – ні [Єрмоленко В. 2022]. Реальним стало те, що вважалося неможливим. Ніхто не вірив, що Голокост чи Голодомор можуть повернутися, але жахи минулого – вже навіть не можливе, а дійсне. Понад те, реальність «заперечує всі наші попередні уявлення про можливе».

Словами В. Єрмоленка (які ми процитуємо надалі, насамперед через їхню влучність), реальність під час війни стає іншою. «Війна ампутує реальність. Позбавляє її дуже багатьох барв. Звичні речі стають недоступними». «Реальність під час війни звужується, ти бачиш тільки маленький фрагмент, на який падає світло прожектора твоєї пораненої свідомості. Він вихоплює цей фрагмент з-поміж усіх, немов промінь світла на барокових картинах. Ти бачиш тільки те, на що вказує цей божественний промінь. Широти реальності, до якої ти звик у мирний час, більше не існує. Простір країн, морів і континентів змінюється простором чітких координат». «У мирний час ти живеш у множинності можливих світів. Із одного ти можеш втекти в інший» [Єрмоленко В. 2022].

«Уява про можливі світи може народитися лише в мирний час», як у Ляйбніца після закінчення постійних воєн. Під час війни «є лише ця безжальна реальність, від якої ти не втечеш. Яка тебе рано чи пізно вб'є». [Єрмоленко В 2022]

«Реальність стає біднішою – але вона стає гострішою. Об неї можна порізатися. Вона завдає ран. Реальність тут колеться, різеться, вибухає, прострілює, простромлює. Із такої реальності шлях тільки в пекло чи в небеса».

Вона «взұзка, як стежка поміж скелями. Але в ній перевертаються небеса. Тих, хто стояв унизу, вона підіймає вгору. Тих, хто був нагорі, вона кидає вниз. Це реальність землетрусу, реальність артилерійського удару ... ударної хвилі. Нас підкинуло вгору, як маленьких безпомічних кошенят. І ми не знаємо, зачепимося ми за вершини чи розіб'ємося» [Єрмоленко В. 2022].

Об'єктивна реальність істини – ось істинний горизонт війни. Недарма ідеолог путінської агресії Владислав Сурков просував постмодерністське змішання реальності та віртуальності, а постправда стала відомим словом насамперед в епоху активного втручання Росії в електоральний процес Заходу. Сурковський різновид постмодернізму – повне ігнорування істини і віра в те, що соціальна реальність повністю змінювана і перебудовувана на догоду ідеологічним концепціям походить із пізньюорядянської філософсько-політичної школи методологів на чолі з П. Щедровицьким. по matter who's right, what matters is who likes¹. У цьому контексті стає цілком «логічним» і заперечення реальності (існування) українського народу, і постійна генерація фейків, і відрив від реальності масових стереотипів російського суспільства. «Росіяни... воюють з реальністю. Вони надто ненавидять реальність, щоби її терпіти». Вони «ведуть війну не проти України. І навіть не проти Європи. Вони ведуть війну проти реальності» [Єрмоленко В 2022]. Це проявляється як в

¹ Байдуже, чия правда, важливо, кого вподобують маси.

абсолютному запереченні політичної та етнографічної реальності, так і в бажанні її змінити, як у російській казці, «по щучьому велению, по моему хотению».

Екзистенційно війну проти реальності характеризує саме поняття «дегуманізація»: багаторічна російська пропаганда щодо українців та України як «країни 404», «народу нездатного створити свою державність», редукція України до стану «всього лиш» об'єкта змагання між «справжніми суб'єктами» (Росією і Заходом), і понад те, заперечення самого буття українців як окремого народу (див. «статтю» Путіна [Путин 2021], де Путін ніяк не може визначитися, чи українці – це один народ із росіянами, чи все-таки інший, хоч і братній пов'язаний навіки узами), чи взагалі «вигадки ворожого Заходу»¹.

Російський філософ Михайло Епштейн каже, що заперечення буття взагалі – онтоцид – основа сучасної російської ідеології. Він посилається на А. Дугіна, якого цитує інший дослідник Станіслав Асєєв: «Настоящая встреча с душой подобна отхаркиванию могильной глины, удушью, невыносимым запахам гниющих трав, слиянию с пустым сознанием червя» [Асєєв 2022]. Віра у священне ніщо, де небуття ближче до істинного духу, аніж буття – це істинний дух російського народу, за А. Дугіним. Член українського ПЕН-клубу каже, що в цьому прихований секрет усієї російської філософії, яка насамперед втілюється думкою Достоевського та слов'янофілів. Особлива якість, «святість» російської душі набувається через страждання, злидні, втрату, і як інверсія – катування, крадіжки, вбивство, які однаково призводять до великого покаяння, метаної, духовного прозріння, піднесення та врешті-решт обоження. Парадоксально, для росіян «чим гірше, тим краще». Страждання і втрати – в релігійній формі (православний аскетизм) або секулярній (пролетаріат) – в основі російської ідеї.

Тому російський сучасний філософ Миколай Карпицький називає руський мір і взагалі те, що несе Росія, поняттям «некроімперіалізм» [Kaszuwara 2022] або «некрофілічний імперіалізм» [Карпицький, Волчек 2022]. Цей термін поділяється на три рівні смислів: 1) культ мертвих в основі ідентичності (від православних мощей до Мавзолею і нарешті до культу «дідів» в значенні «загиблих воїнів Великої вітчизняної війни»); 2) схильність до підходу, «що вбивство, смерть, розстріл є розв'язанням усіх проблем» (починаючи від постійного створення ворогів, яких неодмінно треба вбити, маніхейської картини світу вічної війни); 3) культ мученицької та героїчної смерті в бою і за віру, де єдина мета життя – це

¹ См. разные конспирологические теории, широко распространенные в русском обществе насчет Украины, собранные в образе «австрийского генштаба, который избрал украинцев».

«гідна» смерть. Зневага чи навіть антипатія до «світських благ», «буржуазної цивілізації», «споживацького лібералізму» обертається просто у знищення всього в ім'я «вищої ідеї», зміст якої не такий уже й важливий, і, зрештою, зводиться до «величчя и нерушимости государства російского» [Єрмоленко 2022a]

І таким чином ми підходимо до останніх наших висновків, у чому полягає нова реальність філософії.

Категоричний імператив Адорно звучав так: «Аушвіц не мав би повторитися» [Адорно 2019]. Постмодерна критика метанаративів мала на меті ту ж саму проблему: «великі ідеї не мають вбивати маленьких звичайних людей». Але деконструкція не змогла запобігти – не катастрофі, а радше сліпоті інтелектуалів перед лицем катастрофи.

Провал повернув нам реальність істини, *Справжність Правди*. Навіть більше, катастрофа 2022 року показала, що філософія – це вельми реальна, справжня і серйозна річ. Філософські ідеї не можуть бути суто «мовними іграми» без відповідальності за наслідки.

І «вітгенштайновий афоризм мовчання в епоху інформаційно-комунікаційних технологій та воєн як поведінкової моделі є розкішшю, яку люди Заходу не можуть собі дозволити. Про те, про що не можна говорити на рівні універсальної логічної граматики, не слід мовчати. Наші вибори етичних цінностей та ідентичності мають бути ословлені, вимовлені й тим онтологізовані. У постсекулярній реальності медіапростору можемо навіть уважати це долученням до Логоса (λόγος), водночас і Гераклітового, і Христового. А Він, як відомо, в нашій західній традиції не лише Λόγος, але і Σωτήρ, спаситель» [Кретов 2022].

Новий категоричний імператив: «спитай себе, „чи може моя ідея вбивати?“». Філософія може вбивати і воскрешати, умертвляти і животворити. І що талановитіша, популярніша, масовіша, то небезпечніша будь-яка Ідея. Це – дуже важливий критерій істинності філософії, до чого вона веде, до життя чи смерті¹.

Звідси впливає другий принцип: людяність, або відкритість до буття людини. Питання не в «матеріалізмі» чи «ідеалізмі» – вони обидва можуть прекрасно вбивати, навіть в ім'я «прекраснодушнейшого и благонамереннейшого» гуманізму. Але мати у фокусі живу людину – це обов'язок філософуючого мислення. Конкретна тілесність, вразливість, зраненість, втіленість, крихкість людини з її почуттями, потребами і думками – ця людяність означає увагу до «малих цих», до «відкинутих

¹ Відсилка до стародавньої фрази з апокрифу «Дідахе» (про дві дороги, життя і смерті) відкривається також в майбутнє: це питання чи завдання перед усіма технічними відкриттями і майбутніми проектами, перевірочне питання – «перевір, наскільки можна твої ідеї використати для геноциду і просто убивств людей».

цим світом», без перетворення цього на культ. Істина є, і вона – в радості чи стражданні людини.

Така етика має наслідки і в політичній філософії. Нездатність побачити, визнати і засудити геноцид – і засудити тоталітарний режим – призвело до війни. Ми стоїмо перед вимогою переосмислити основи міжнародного права та архітектури безпеки. Дві системи, про які мріє путінська Росія – Ялто-Потсдамська 1945 року та Священний союз 1815 року – ґрунтуються на праві Сильного та культурі Великого, зневази до малих. Нова система, яка унеможлиблює зневагу до малих – чи то в міжнародній політиці, де «регіональні лідери» вершать долі «малих народів», чи то у внутрішній політиці, де диктатури часто виправдовують своє суверенне право плюндрувати гідність людини.

Це здебільшого за межами нашої статті, але є важливий момент – реальність, справжність істини і людяність повернули значення Мужності, або Відваги [Sigov 2023a]. Без мужності як діяти, так і мислити, назвати зло злом, повернути значення речам, відваги протиставитися всім комунікативним умовностям – не може бути ні справжньої Людяності, ні справжньої Істини. Мислити послідовно, до кінця, до останнього висновку і до скону – словами Стуса, «стій і стій, допоки скону» – це антична мужність філософа, йти за філософською істиною аж до смерті, називаючи речі своїми іменами всупереч волі юрби (байдуже, Сократ ти чи Христос). Не будемо судити, чого забракло багатьом інтелектуалам – чи то мужності, чи істини (і ясності розуміння), чи людяності (і емпатії). Але зазначимо, що ці ідейні імперативи – реальність, справжність, істина, людяність, мужність – діалектично пов'язані, аж до банального твердження в душі «людяність без істини чи істина без людяності». І вельми символічно, що Майдан чи Революція Гідності 2013 – 2014 мала одним із своїх гасел «Справжність» – людей, ідей, дій. **Справжність, справжність буття і Правди** – ця метафора і образ (ейдос) лежить в основі всіх цих ідей.

Україна, як філософ під бомбами [Sigov. Philosopher 2023], вислала своє послання з Києва до Європи [Sigov 2023c], і ця українська мужність [Sigov 2023a], пробудження і повстання, відкриває перспективу народження нової Європи [Sigov, & Mandeville 2022] і, можливо, світу. Зрештою, на партикулярно-практичному рівні, подолати колоніальну звичку «східної політики», встановити чутливість до ознак колоніалізму, імперіалізму, дійсного шовінізму – означає подолати постколоніальну «невидимість» Європи між Берліном і Москвою. Це проявляється і на тому елементарному рівні етики, коли не можна сказати щось на кшталт «а чому б тобі не піддатися гвалтівнику трошки, щоб усім було добре, зрештою, у нього така гарна репутація і культура?». Це немислимо там, де є суб'єкт і визнання іншого як іншого. Зрештою, дискусія

про суб'єктність (що афористично виражається у формулі «нічого про нас без нас») – і це екзистенційне, велике питання, в якому сходяться виміри логіки, етики та політики: **хто заслуговує бути? хто заслуговує на життя?**

В цьому країні пострадянського табору – що мали свої «Бучі», будь-то Катинь, Прага чи Вільно – дуже добре розуміють постановку даного питання, що особливо яскраво проявляється в проблематиці політики пам'яті та конструюванні сакрального часу (ідеальної історії). Натомість, здається, ще не видно жодних перспектив, щоб російська нація і інтелігенція хоч якось приступила до розуміння того, що зрозуміли німецькі інтелектуали щодо власної «історичної провини». Проте без цього неможливий ні мир в Європі, ні світ без геноциду.

Посилання:

- Адорно, Т. (2019). Виховання після Аушвіца / пер. з нім. В. Брижніка, наук. ред. М. Бойченка. *Філософія освіти* 25(2), 82-99. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2019-25-2-4>
- Ардамацкая, Д. А. (2013). Философия «после ГУЛАГа»: осмысление исторической катастрофы. *Studia Culturae* 16, 256-264.
- Асеев, С. (2022) *Светлый путь: история одного концлагеря*. Львов: Издательство Старого Льва.
- Асеев, С. (2018) *В ізоляції* / передм. Мар'яни Драч, Сергія Рахманіна, Дмитра Крапивенка; ілюстр. Сергія Захарова. Київ: Люта справа.
- Асеев, С. (2022) Достоєвський і Буча: російська культура вбиває? *Радіо Свобода*. 18 травня 2022. <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiyskyu-fashyzm-putin-duhin-zahroza-svitu/31856995.html>
- Бабинський, А. (2023). Війна за «русский мир» чи «святу Русь»? Ідеологічні корені російської агресії. *Наукові записки УКУ: Богослов'я* 10, 225-251. <https://doi.org/10.47632/2075-4817-2023-10-225-251>
- Бадью, А. (2005) *Мета/Політика: Можна ли мыслить политику? Краткий трактат по метаполитике* / пер. с фр. Б. Скуратов, К. Голубович. (С. 26–34). Москва: Логос.
- Бистрицький, Є. (2022). Звичайний Габермас. *Часопис «І»*. 6.05.2022 <https://www.ji-magazine.lviv.ua/2022/bystryckyj-zvyhajnyj-gabermas.htm>
- Венявкин, И. (2022). Человек, который придумал деукраинизировать Украину История Тимофея Сергеева — методолога, политтехнолога и идеолога войны. *Холод*. 10.06.2022. <https://holod.media/2022/06/10/sergeitsev>
- Віхров, М. (2022). Теологія після Бучі. *Verbum. № 90: Золото і Блакить*/ 27.04.2022. <https://www.verbum.com.ua/04/2022/gold-on-blue/theology-after-bucha/>
- Денисенко, А. (2019). *Теологія визволення. Ідеї, критика, перспективи*. Київ: Дух і Літера.
- Єрмоленко, А. (2022а). Війна як соціокультурний феномен: Круглий стіл «Філософської думки». *Філософська думка*, (3), 7–58. <https://doi.org/0000-0002-9908-6144>
- Єрмоленко, В. (2022). Корінням у реальність. Українці ніколи не хотіли йти зі своєї землі. *Linkiesta*. 07.08.2022. <https://www.linkiesta.it/2022/09/Українці-ніколи-не-хотіли-йти-зі-своєї/>

- Забужко, О. (2022). *Найдовша подорож*. Львів, Комора.
- Загребельний, І. (2022). Чи потрібна нам «нова теологія після Бучі». *Аналітично-дослідницький центр Політична теологія*. 3.04.22. <https://politteo.online/materialy/chy-potribna-nam-nova-teologiya-pislya-buchi>
- Ісаюк, О. (2021). Особисті травми, завдані в радянський час, і нинішня українська політика. Чому ми обливаємо брудом власних лідерів? *Тексти*. 24 червня 2021. <https://texty.org.ua/articles/103887/osobysti-travmy-zavdani-v-radyanskyj-chas-i-nynishnya-ukrayinska-polityka-chomu-my-oblyvayemo-brudom-vlasnyh-lideriv>
- Ісаюк, О. (2021b). Сто років терору. *Збруч*. 27.10.2021. <https://zbruc.eu/node/108378>
- Карпицкий, Н., & Волчек, Д. (2022). Некрофилический империализм. Свобода воли против мира чекистов. *Радио Свобода*. 23 июля 2022 <https://www.svoboda.org/a/nekrofilicheskiy-imperializm-svoboda-voli-protiv-mira-chekistov/31953120.html>
- Коммерсант. (2008). Путин не считает Украину государством. *«Коммерсант»*. 7 апреля 2008. <https://www.rosbalt.ru/ukraina/2008/04/07/472258.html>
- Кретов, П. (2022). Філософські роздуми про людей і війну. *Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького*. 30.03.2022. <https://cdu.edu.ua/news/filosofski-rozdumy-pro-liudei-i-viinu.html>
- Миллер, А. И. (2000). «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). (С. 37-40). Санкт-Петербург: Алетейя.
- Окара, А. (2022). Чи можлива російська культура після Бучі? *Обозреватель*. 14 квітня 2022 <https://war.obozrevatel.com/ukr/2563-chi-mozhliva-rosijska-kultura-pislya-buchi.htm>
- Петренко, Р. (2022). Рецепт уничтожения Украины предложил автор плаката о «трех сортах украинцев». *Украинская правда*. 23. 4 квітня 2022. <https://www.prawda.com.ua/rus/news/2022/04/4/7337056/>
- Померанц, Г. (б. д.). *Разрушительные тенденции в русской культуре*. <http://pomerez.ru/p/razrushenie.htm>
- Путин, В. В. (2021). Об историческом единстве русских и украинцев». *Официальный сайт Президента Российской Федерации*. 12 июля 2021 года <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>
- Рева, І. (2020). Страх бути господарем. Які наслідки Голодомору українці відчувають досі. *BBC*. 28 листопада 2020. <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-55074954>
- Редакция. (2022). Сумели повторить. Как путинская пропаганда копирует гитлеровскую. *Важные истории*. 18 травня 2022. <https://stories.media/opinions/2022/05/18/sumeli-povtorit/>
- Інститут філософії. (2021). «Русский мир» як доктрина: витоки, загрози, методи. *Філософські діалоги'2021*. 36. наук. праць. Київ: Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.
- Рябчук, М. (2011). *Постколоніальний синдром: спостереження*. Київ: К.І.С.
- Рябчук, М. (2021). Біла шкіра, чорна мова. Травматичний досвід колоніального упокорення. *Збруч*. 11.01.2021. Ч. 1. <https://zbruc.eu/node/102635>. Ч. 2. Сором'язливий колоніалізм. *Збруч*. 19.01.2021 <https://zbruc.eu/node/102782>
- Сергейцев, Т. (2022). Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости*. 03.04.2022. <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>
- Синявский, А. Д. (2003). О «Колымских рассказах» В. Шаламова. Срез материала. *Литературный процесс в России*. (С. 337–342). Москва: РГГУ.

- Смолій В., & Якубова Л. (2018). *Історичний контекст формування проекту російський мир та практика його реалізації в Криму й на Донбасі (Аналітична записка)*. Київ: Інститут історії України.
- Соловій, Р. (2022). Теологія після Бучі. *Политком*. 3.04.22. <https://politcom.org.ua/teologija-pislja-buchi>
- Суховатая, В. (2012) «Философия после Аушвица» и «Этика после Холокоста»: рефлексии нацистского геноцида в западном и постсоветском сознании». *Матеріали міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд» (21-22 листопада 2009 р., Вінниця)*. (С. 107–133). Київ: НІОД; Український центр вивчення історії Голокосту.
- Тарасюк, А., Мардер, М. (2022) Геноцидна логіка путінської війни. Ідеологія без ідеї закликає вбивати українців. *Тексти*. 2.05.2022. <https://texty.org.ua/articles/106558/genocydalna-lohika-putinskoyi-vijny-chomu-kremlivska-ideolohiya-bez-ideyi-zaklykaye-ubyvaty-ukrayinciv/>
- Український інститут. (2023). Деколонізація. Підбірка статей та матеріалів. *Український Інститут*. <https://ui.org.ua/sectors/decolonization-selected-articles/>, cit. 2023-03-15.
- Фанон, Ф. (2016). *Гнані і голодні* / пер. з фр. Київ: Вперед.
- Ямпольский, М. (б. д.). *Исчезновение как форма существования*. <http://www.kinozapiski.ru/ru/article/sendvalues/656/>.
- Яблонський, В., Здіорук, С. та ін. (2014). *Україна та проект «руського мира»: аналітична доповідь*. Київ: НІСД.
- Batuman, E. (2023). Letter from Tbilisi. Rereading Russian Classics in the Shadow of the Ukraine War. How to reckon with the ideology of “Anna Karenina,” “Eugene Onegin,” and other beloved books. *New Yorker*. 30.01.2023. [online: <<https://www.newyorker.com/magazine/2023/01/30/rereading-russian-classics-in-the-shadow-of-the-ukraine-war>
- BBC. (2022a). Невгамовний Маск. Що він знову написав про Україну. *BBC News Україна*. 6 жовтня 2022. <https://www.bbc.com/ukrainian/news-63152394>
- BBC. (2022b). Ukraine attention shows bias against black lives, WHO chief says. *BBC*. 13 April 2022. <https://www.bbc.com/news/world-61101732>
- Bettelheim, B. (1988). *An informed heart. A study of the psychological consequences of living under extreme fear and terror*. Penguin Uk.
- Habermas, J. (2022). Jürgen Habermas zur Ukraine. Krieg und Empörung. *Süddeutschen Zeitung*. 28.04.2022. <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/das-dilemma-des-westens-juergen-habermas-zum-krieg-in-der-ukraine-e068321/?reduced=true>
- Herman, J. (1992, 2016). *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence--from Domestic Abuse to Political Terror*. New York. Basic Books
- Kaszuwara, P. (2022). Rosyjski filozof o Putinie: To nekroimperialista. Jegocelem jest zabijać. *Onet*. 21.09.2022. <https://www.onet.pl/informacje/onetiwiadomosci/rosyjski-filozof-o-putinie-to-nekroimperialista-jego-celem-jest-zabijac/9x42kwf,79cfc278>
- Meduza. (2022). Станцуем вальс большой войны. *Meduza*. 9 июня 2022. <https://meduza.io/feature/2022/06/09/stantsuem-vals-bolshoy-voyny>
- Mokryk, R., & Koshkina, S. (2023). *Ukrajina: osobní svědectví a geopolitické pozadí rusko-ukrajinské války*. S předmluvou Petry Procházkové. Praha, Jota.
- Padevěť, J., Mokryk, R. (2023). *Hovory o Ukrajině*. Praha. Academia, 2023.

- Plokhy, S. (2023). *The Russo-Ukrainian War: The Return of History*. New York : W. W. Norton & Company.
- Rocca, F. X. (2022). 'Russian World' Is the Civil Religion Behind Putin's War. *The Wall Street Journal*. March 17, 2022 <https://www.wsj.com/articles/russian-world-is-the-civil-religion-behind-putins-war-11647539958>
- Rozov, M. (2022). Buča je tváří Osvětími. Minulost se opakovat nebude, ale její variace hrozí / *Paměť Národa*. 6 жовтня 2022. <https://www.pametnaroda.cz/cs/magazin/pribehy/buca-je-tvari-osvetimi-minulost-se-opakovat-nebude-ale-jeji-variace-hrozi>
- Sigov, C. (2023). *Le courage de l'Ukraine*. Paris, Les éditions du Cerf.
- Sigov, C. (2023). *Philosopher sous les bombes: Penser l'Ukraine en résistance*. Paris, PUF.
- Sigov, C., & Mandeville, L. (2022). *Quand l'Ukraine se lève: La naissance d'une nouvelle Europe*. Paris, Talent Editions.
- Sigov, K. (2023). *Poselství z Kyjeva*. Praha: Bourdon.
- Snyder, T. (2022). Russia's genocide handbook. The evidence of atrocity and of intent mounts. *New Yorker*. 08.04.2022. <https://snyder.substack.com/p/russias-genocide-handbook?s=r>
- Spadaro, A. (2022). Pope Francis in Conversation with the Editors of European Jesuit Journals. *La Civiltà Cattolica*. 14.06.2022. <https://www.laciviltacattolica.com/pope-francis-in-conversation-european-jesuit-journals/>
- Taylor, F. (2023). UCU Congress Calls For UK To "Stop Arming Ukraine". *ROAR*. 29 May, 2023. <https://roarnews.co.uk/2023/ucu-congress-calls-for-uk-to-stop-arming-ukraine/>
- Terekhova, L. (2022). Decolonizing the Mysterious Soul of the Great Russian Novel. *Heinrich-Böll-Stiftung Ukraine*, 29.03.2022 <https://ua.boell.org/en/2022/03/28/dekolonizatsiya-zahadkovoyi-dushi-velykoho-rosiyskoho-romanu>.
- Thompson, E. M. (2000). *Imperial knowledge. Russian Literature and Colonialism*. Greenwood Press.
- Volkovskiyi, V. (2021). Civil Religion or Official Ideology: Philosophical Aspect. *Actual problems of history, philosophy and law in researches of young scholars: collected articles of the participants of the conference of young scholars / under general edition of Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Soloshenko V.V.* Kyiv: State Institution "The Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine", 2021. P. 177–183.
- Yermolenko, A. (2022b). Widerstand statt Verhandlung. Antwort auf Jürgen Habermas. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 20.05.2022. <https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/der-ukrainische-philosoph-yermolenko-antwortet-habermas-18044530.html>. Український переклад є записанням: <https://filosof.com.ua/tpost/dxm3d5j991-sprotiv-zamst-peremovin>
- ZAXID.NET (2022). Андрій Дахній про філософію «руського міра» та її ідеологів. Колективний Путін готовий терпіти злидні, якщо його боятимуться. *ZAXID.NET*, 3 липня 2022. https://zaxid.net/kolektivniy_putin_gotoviy_terpiti_zlidni_yakshho_yogo_boyatimutsya_n1545606

References:

- Adorno, T. W. (2020). Education After Auschwitz. Trans., annotation and notes by V. Bryzhanik, edited by M. Boychenko. [In Ukrainian]. *Philosophy of Education* 25(2), 82–99. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2019-25-2-4>

- Ardamatskaya, D. A. (2013). Philosophy «after the GULAG»: thinking about historical catastrophe. *Studia Culturae* 16, 256-264.
- Aseyev, S. (2022). *Shining Path: A Story of One Concentration Camp*. [In Russian]. Lviv: Old Lion Publishing House.
- Aseyev, S. (2018) *In isolation* / ed. Mariana Drach, Serhii Rakhmanin, Dmytro Krapyvenko; Illustrated by Serhii Zakharov. [In Ukrainian]. Kyiv: Liuta Sprava.
- Aseyev, S. (2022) Dostoyevsky and Bucha: Does Russian Culture Kill? [In Ukrainian]. *Radio Svoboda*. 18 May. 2022. <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiyskyy-fashyzm-putin-duhin-zahroza-svitu/31856995.html>
- Babynskiy, A. (2023). War for the 'Russian World' or 'Holy Rus'? Ideological roots of Russian aggression. *UCU Scientific Notes: Theology* 10, 225-251. <https://doi.org/10.47632/2075-4817-2023-10-225-251>
- Badiou, A. (2005) *Meta/Politics: Is it possible to think politics? A Short Treatise on Metapolitics* / Translated from French by B. Skuratov, K. Golubovich. (Pp. 26-34) Moscow: Logos.
- Batuman, E. (2023). Letter from Tbilisi. Rereading Russian Classics in the Shadow of the Ukraine War. How to reckon with the ideology of "Anna Karenina," "Eugene Onegin," and other beloved books. *New Yorker*. 30.01.2023. [online: <<https://www.newyorker.com/magazine/2023/01/30/rereading-russian-classics-in-the-shadow-of-the-ukraine-war>
- Bettelheim, B. (1988). *An informed heart. A study of the psychological consequences of living under extreme fear and terror*. Penguin Uk.
- Bystrytskyi, Y. (2022). Ordinary Habermas. *Ji Magazine*. 6.05.2022 <https://www.ji-magazine.lviv.ua/2022/bystryckyj-zvyhajnyj-gabermas.htm>
- BBC. (2022a) The untamed Musk. What he wrote about Ukraine again. *BBC News Ukraine*. 6 October 2022. <https://www.bbc.com/ukrainian/news-63152394>
- BBC. (2022b). Ukraine attention shows bias against black lives, WHO chief says. *BBC*. 13 April 2022. <https://www.bbc.com/news/world-61101732>
- Denysenko, A. (2019). *Liberation theology. Ideas, criticism, perspectives*. Kyiv: Spirit and Letter.
- Editorial. (2022). They've managed to repeat it. How Putin's propaganda copies Hitler's. *Important stories*. 18 May. 2022. <https://istories.media/opinions/2022/05/18/sumeli-povtorit/>
- Fanon, F. (2016). *The Wretched of the Earth*. Trans. from French. [In Ukrainian]. Kyiv: Vpered.
- Habermas, J. (2022). Jürgen Habermas zur Ukraine. Krieg und Empörung. *Süddeutschen Zeitung*. 28.04.2022. <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/das-dilemma-des-westens-juergen-habermas-zum-krieg-in-der-ukraine-e068321/?reduced=true>
- Herman, J. (1992, 2016). *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence--from Domestic Abuse to Political Terror*. New York. Basic Books
- Institute of philosophy. [2021]. *Russian World as a Doctrine: Origins, Threats, Methods. Philosophical Dialogues'2021*. Collection of scientific papers. Kyiv: H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine.
- Isaiuk, O. (2021). Personal traumas of the Soviet era and current Ukrainian politics. Why do we cast dirt on our own leaders? *Texty*. 24 June. 2021. <https://texty.org.ua/articles/103887/osobysti-travmy-zavdani-v-radyanskyj-chas-i-nyshnya-ukrayinska-polityka-chomu-my-oblyvayemo-brudom-vlasnyh-lideriv>

- Isaiuk, O. (2021b). One Hundred Years of Terror. *Zbruch*. 27.10.2021. <https://zbruc.eu/node/108378>
- Karpitsky, N., & Volchek, D. (2022) Necrophilic imperialism. Free will against the world of the Chekists. *Radio Svoboda*. 23 July. 2022 <https://www.svoboda.org/a/nekrofilicheskiy-imperializm-svoboda-voli-protiv-mira-chekistov/31953120.html>
- Kaszuwara, P. (2022). Rosyjski filozof o Putinie: To nekroimperialista. Jego celem jest zabijać. *Onet*. 21.09.2022. <https://www.onet.pl/informacje/onetwiadomosci/rosyjski-filozof-o-putinie-to-nekroimperialista-jego-celem-jest-zabijac/9x42kwf,79cfc278>
- Kommersant. (2008). Putin does not consider Ukraine as a state. «*Kommersant*»: 7 April 2008, <https://www.rosbalt.ru/ukraina/2008/04/07/472258.html>
- Kretov, P. (2022). Philosophical reflections on people and war. *Khmelnitsky Cherkasy National University*. 30.03.2022. <https://cdu.edu.ua/news/filosofski-rozdumy-pro-liudei-i-viinu.html>
- Meduza. (2022). Let's dance the big war waltz. *Meduza* (9 June 2022). <https://meduza.io/feature/2022/06/09/stantsuem-vals-bolshoy-voyny>
- Miller, A. I. (2000), *The «Ukrainian question» in the policy of the authorities and Russian public opinion (second half of the XIX century)*. St. Petersburg: Aleteia.
- Mokryk, R., & Koshkina, S. (2023). *Ukrajina: osobní svědectví a geopolitické pozadí rusko-ukrajinské války*. S předmluvou Petry Procházkové. Praha, Jota.
- Okara, A. (2022). Is Russian culture possible after Bucha? *Obozrevatel*. 14 April 2022. <https://war.obozrevatel.com/ukr/2563-chi-mozhliva-rosijska-kultura-pislya-buchi.htm>
- Padevět, J., Mokryk, R. (2023). *Hovory o Ukrajině*. Praha. Academia, 2023.
- Petrenko, R. (2022). The recipe for the destruction of Ukraine was suggested by the author of the poster about «three sorts of Ukrainians». *Ukrainska Pravda* 23. 4 April. 2022. <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/04/4/7337056/>
- Plokhly, S. (2023). *The Russo-Ukrainian War: The Return of History*. New York : W. W. Norton & Company.
- Pomerantz, G. (w. d.). *Destructive tendencies in Russian culture*. <http://pomeranz.ru/p/razrushenie.htm>
- Putin, V. V. (2021). On the historical unity of Russians and Ukrainians». *Official website of the President of the Russian Federation*. 12 July. 2021 <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>
- Reva, I. (2020). Fear of being an owner. What are the consequences of the Holodomor that Ukrainians still feel today? *BBC*. November 28th 2020. <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-55074954>
- Rocca, F. X. (2022). 'Russian World' Is the Civil Religion Behind Putin's War. *The Wall Street Journal*. March 17, 2022 <https://www.wsj.com/articles/russian-world-is-the-civil-religion-behind-putins-war-11647539958>
- Rozov, M. (2022). Buča je tváří Osvětími. Minulost se opakovat nebude, ale její variace hrozí / *Paměť Národa*. 6 жовтня 2022. <https://www.pametnaroda.cz/cs/magazin/pribehy/buca-je-tvari-osvetimi-minulost-se-opakovat-nebude-ale-jeji-variace-hrozi>
- Ryabchuk, M. (2011). *Postcolonial Syndrome: Observations*. Kyiv: K.I.S.
- Ryabchuk, M. (2021). White skin, black language. The traumatic experience of colonial subjugation. *Zbruch*. 11.01.2021. Part 1. <https://zbruc.eu/node/102635>. Part 2. Shy colonialism. *Zbruch*. 19.01.2021 <https://zbruc.eu/node/102782>
- Sergeytssev, T. (2022). What Russia should do with Ukraine. *RIA Novosti*. 03.04.2022. <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>

- Sigov, C. (2023a). *Le courage de l'Ukraine*. Paris, Les éditions du Cerf.
- Sigov, C. (2023b). *Philosopher sous les bombes: Penser l'Ukraine en résistance*. Paris, PUF.
- Sigov, C., & Mandeville, L. (2022). *Quand l'Ukraine se lève: La naissance d'une nouvelle Europe*. Paris, Talent Editions.
- Sigov, K. (2023c). *Poselství z Kyjeva*. Praha: Bourdon.
- Siniavsky, A. D. (2003). On V. Shalamov's Kolyma Tales. A snapshot of the material. *The Literary Process in Russia*. (Pp. 337–342) Moscow: RGSU.
- Smolii, V., & Yakubova, L. (2018). *Historical context of the Russian World project and the practice of its implementation in Crimea and Donbas* (Analytical Report). Kyiv, Institute of History of Ukraine.
- Snyder, T. (2022). Russia's genocide handbook. The evidence of atrocity and of intent mounts. *New Yorker*. 08.04.2022. <https://snyder.substack.com/p/russias-genocide-handbook?s=r>
- Soloviy, R. (2022). Theology after Bucha. *Politkom*. 3.04.22. <https://politcom.org.ua/teologija-pislja-buchi>
- Spadaro, A. (2022). Pope Francis in Conversation with the Editors of European Jesuit Journals. *La Civiltà Cattolica*. 14.06.2022. <https://www.laciviltacattolica.com/pope-francis-in-conversation-european-jesuit-journals/>
- Sukhovataya, V. (2012). «Philosophy after Auschwitz» and «Ethics after the Holocaust»: Reflections on the Nazi Genocide in Western and Post-Soviet Consciousness. *Materials of the international conference «Crimes of totalitarian regimes in Ukraine: A Scientific and Educational Perspective»* (21–22 November 2009, Vinnytsia). (Pp. 107–133). Kyiv: NIOD; Ukrainian Centre for Holocaust Studies.
- Tarasiuk, A., & Marder, M. (2022). The genocidal logic of Putin's war. Ideology without an idea calls for killing Ukrainians. *Texty*. 2.05.2022. <https://texty.org.ua/articles/106558/genocydalna-lohika-putinskoyi-vijny-chomu-kremlivska-ideolohiya-bez-ideyi-zaklykaye-ubyvaty-ukrayinciv/>
- Taylor, F. (2023). UCU Congress Calls For UK To “Stop Arming Ukraine”. *ROAR*. 29 May, 2023. <https://roarnews.co.uk/2023/ucu-congress-calls-for-uk-to-stop-arming-ukraine/>
- Terekhova, L. (2022). Decolonizing the Mysterious Soul of the Great Russian Novel. *Heinrich-Böll-Stiftung Ukraine*, 29.03.2022 <https://ua.boell.org/en/2022/03/28/dekolonizatsiya-zahadkovoyi-dushi-velykoho-rosiyskoho-romanu>.
- Thompson, E. M. (2000). *Imperial knowledge. Russian Literature and Colonialism*. Greenwood Press.
- Ukrainian Institute. (2022). Decolonisation. A collection of articles and materials. *Ukrainian Institute*. <https://ui.org.ua/sectors/decolonization-selected-articles/>, cit. 2023-03-15.
- Veniavkin, I. (2022). The Man Who Invented to De-Ukrainianise Ukraine. The Story of Timofey Sergeytsev – Methodologist, Political Technologist and Ideologist of War. *Kholod*. 10.06.2022. <https://holod.media/2022/06/10/sergeitsev>
- Vikhrov, M. (2022) Theology after Bucha. *Verbum. No. 90: Gold and Blue*. 27.04.2022. [https://www.verbum.com.ua/04/2022/gold-on-blue/theology-after-bucha/](https://www.verbum.com.ua/04/2022/gold-on-blue/theology-after-bucha/Volkovskiyi.Volodymyr.(2021)CivilReligionorOfficialIdeology:PhilosophicalAspect.Actualproblemsofhistory,philosophyandlawinresearchesofyoungscholars/collectedarticlesoftheparticipantsoftheferenceofyoungscholars/undergeneralrevisionofCandidateofHistoricalSciences,AssociateProfessorSoloshenkoV.V.Kyiv:)

State Institution "The Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine", 2021. P. 177–183.

- Volkovskiy, V. (2021). Civil Religion or Official Ideology: Philosophical Aspect. *Actual problems of history, philosophy and law in researches of young scholars: collected articles of the participants of the conference of young scholars / under general edition of Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Soloshenko V.V.* Kyiv: State Institution "The Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine", 2021. P. 177–183.
- Yablonsky, V., Zdioruk, S., et al. (2014) *Ukraine and the Russian World Project: Analytical Report*. Kyiv: NISS.
- Yampolsky, M. (w. d.). Disappearance as a form of existence. <http://www.kinozapiski.ru/ru/article/sendvalues/656/>.
- Yermolenko, A. (2022a). War as a socio-cultural phenomenon: Round table of "Philosophical thought". *Filosofska Dumka* (3), 7–58. <https://orcid.org/0000-0002-9908-6144>
- Yermolenko, A. (2022b). Widerstand statt Verhandlung. Antwort auf Jürgen Habermas. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 20.05.2022. <https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/der-ukrainische-philosoph-yermolenko-antwortet-habermas-18044530.html>.
- Yermolenko, V. (2022). Rooted in reality. Ukrainians never wanted to leave their land. *Linkiesta*. 07.08.2022. <https://www.linkiesta.it/2022/09/Українці-ніколи-не-хотіли-йти-зі-свої/>
- Zabuzhko, O. (2022). *The longest journey*. Lviv, Komora., 2022. 168 с.
- Zahrebelnyi, I. (2022). Do we need a «new theology after Bucha». *Analytical and Research Centre for Political Theology*. 3.04.22. <https://politico.online/materialy/chy-potribnam-nova-teologiya-pislya-buchi>
- ZAXID.NET. (2022). Andriy Dakhnyy on the philosophy of the Russian World and its ideologists. The collective Putin is ready to bear poverty if he is feared. [In Ukrainian]. *ZAXID.NET*, 3 July 2022. https://zaxid.net/kolektivniy_putin_gotoviy_terpiti_zlidni_yakshho_yogo_boyatimutsya_n1545606

Volodymyr Volkovskiy, Roman Samchuk. Whether «philosophy after Bucha» is possible: philosophical and theological considerations

The article analyses the problem of the current state of philosophy in the context of Russian aggression against Ukraine. It is argued that contemporary philosophers are faced with the question: «How is philosophy possible after Bucha?». It is argued that, on the one hand, this questioning and situation is in many ways similar to similar discourses on «philosophy after Auschwitz» and «philosophy after the Gulag», and on the other hand, it shows a number of ideological and moral flaws in modern society and politics that made this question possible. Another consequence is the failure to learn the lessons of history, which leads to the emergence and growth of new totalitarian leaders who are ready to start wars to achieve their goals, which in the future threaten to escalate to the level of a new World War or the use of nuclear arsenals. Thus, there are grounds to state that not only international organisations such as the UN and the Red Cross are unable to resist authoritarianism and totalitarianism, but also that the worldview and value positions on which their activities are based are ineffective.

Particular attention is paid to the theological aspects of this problem, the peculiarities of its formulation and solution by contemporary theologians. The authors analyse the criticism by Ukrainian intellectuals-philosophers of the prejudices of the Western philosophical establishment, touch upon the doctrine of the «Russian world» as a civil religion with its corresponding dogmas, and finally offer some philosophical conclusions that, in the authors' opinion, formulate, if not new imperatives, as they somewhat pretentiously call them, then at least new significant accents that Ukraine brings to the world philosophical sphere. Thus, Ukrainian scholars of the social sciences and humanities face a crucial task, not just to reflect or comprehend the reality of life «under the bombs», but to formulate new imperatives that can become the basis for a new post-war philosophy, politics and culture.

Keywords: *philosophy, theology, «civil religion», values, mythologised culture, messianism, neo-fascism, nihilism, «Russian world», genocide.*

Волковський, Володимир, кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу історії філософії України, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (Україна). Науковий асистент Інституту філософії Чеської академії наук

E-mail: dinginnalu@gmail.com ; <https://orcid.org/0000-0002-4674-3956>

Самчук, Роман, кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу історії зарубіжної філософії, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України; вчений секретар Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (Україна).

ORCID 0000-0003-3480-6427 ; Email: samchuk_r@ukr.net

Volkovskiy, Volodymyr, Ph.D, Research Fellow, Department of History of Philosophy of Ukraine, H. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine). Research assistant at the Institute of Philosophy of the Czech Academy of Sciences

E-mail: dinginnalu@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-4674-3956>

Samchuk, Roman, Ph.D, Research Fellow, Department of History of Foreign Philosophy, H. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine; scientific secretary of H. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine).

ORCID 0000-0003-3480-6427 ; Email: samchuk_r@ukr.net

This project has received funding through the MSCA4Ukraine project, which is funded by the European Union.